

SORS ÉS MAGATARTÁS

A kolozsvári *Keleti Újság* 1918. december 24-i száma így írt: „Fehér zászlóval állunk előtted, Ismeretlen Végzet.”

A nagybetűvel szedett Végzet, Sors ekkor még csak publicisztikai ízü kifejezésnek tűnt, a „legyen aminek lennie kell” csupán mint hangulat élt, a nyomtatott betű tisztavirágéletű termése — a napilap — nem kívánt a szó-testben meg-lapuló fogalom-lélek mélyére nézni. A Végzet, a Sors azonban rövidesen leke-rült a napilapok szalagcímeiről, s fogalmi elemzés tárgya, filozófiai eszme-futtatások tartalmi kérdése lett. A két világháború közötti romániai magyar filozófiai-etikai munkákban kevés olyan fogalom van, amely ilyen következetességgel és rendszerességgel újra meg újra jelentkezik, mint éppen ez a nem is pontosan kö-rülhatárolt s egyáltalán nem is sajátosan bölcséleti rendeltetésű kifejezés: Sors. S még ha különböző elnevezéssel illetik is — fátum, végzet, isteni akarat, törté-nelmi rendelés —, mindig róla írnak, gyakran még akkor is, amikor a szó nem is szerepel a leírt szövegben. E korszak magyar nyelvű bölcséleti-erkölcs-tani írá-sait olvasva az az érzésünk, hogy sokan nyíltan vele polemizálnak vagy őt hívják tanúnak tételeik igazolására, mások a háta mögött suttognak, de ilyenkor is rá gondolnak, s kevesen vannak olyanok, akik megkerülik vagy semmibe veszik.

A sors filozófiai problémává történő előléptetése ebben az időben a hazai magyar nyelvű közleményekben jól meghatározott okkal magyarázható. Általában nem könnyű, s a vulgarizálás veszélyével jár bizonyos filozófiai problémákat a társadalmi valóságban jelentkező „köznap” kérdésekből levezetni. A filozófia ugyanis — bármennyire érzékeny a társadalmat foglalkoztató apró-cseprő problémák iránt — csak számos szűrőn keresztül engedi magához a köztereken is tárgyalt-vitatott kérdéseket. A mi esetünkben azonban ezek a szűrők eléggé áteresztők voltak. Az új társadalmi körülmények közé került magyarságot egyedenként, személy szerint is foglalkoztató kérdések oda tolokodtak a filozófia bejáratához. A „mi lesz a sorsunk” kérdés elől a filozófus sem térhetett ki. Csakhogy számára a kérdés bo-nyolultabb, mint más egyén számára, nemcsak a „mi lesz” érdekelte, hanem az is, hogy „mi egyáltalán a sors”.

Vannak a társadalmi fejlődésnek olyan szakaszai, amikor a bölcsélet elefánt-csonttornyának lakóját nem zavarja a kívülről jövő zaj. Jönnek azonban olyan periódusok, amikor a legspekulatívabb elmék is kénytelenek meghallani a tömegek morajlását. Ilyenkor a spekulációba a köznép hangja is belevegyül. A két világ-háború közötti hazai filozófiára ez utóbbi jellemző: gyakran a legelvontabb teológiai hangvételű filozofálásban is áthallatszik az itt élő magyarság sorsának féltése.

A társadalmi tudatnak ez a valóságtól néha elrugaszkodott formája — a filozófia — ebben a mintegy két évtizedben egy másik tudatformába, a földi világ fölött lebegő vallásba, teológiába oltva is kénytelen félszempellel a földön történő eseményeket szemlélni.

Persze a sors filozófiai kérdéssé történő avatása még nem mindig azonos a sorsfelismeréssel, vagyis a társadalmi meghatározottságú, reális sors-fogalom tar-talmának, a valóságos sorsnak adekvát bölcséleti tükrözésével. Engedni a társadalmi követelményeknek, *eleget tenni* a valóságos társadalmi követelményeknek

nem azonos magatartást jelent. A reális társadalmi szükséglet — a sors filozófiai értelmezésének követelménye — nemegyszer a sors-*misztifikálásba* csap át. Vagyis távolról sem *tesz eleget* a sors-tükrözés igényének. Mindez persze nem zárja ki azt, hogy még az ilyen bölcselekedésben is felfedezzük azt a bizonyos „moraj-áthallást“, amely az elefántcsonttorony lakóját befolyásolta. Annál inkább, mert a sajátos helyzetben élő filozófus nem építhetett magának olyan elefántcsonttoronyt, amelynek a bejáratán egyetlen szó szerepelt volna: filozófia. Hiszen a „csak-filozófus“ típus a két világháború közötti hazai magyar ideológiai életben elképzelhetetlen volt. A filozofáló erdélyi magyar értelmiség akarva, nem akarva maga is részévé vált a „morajnak“, hiszen nemcsak filozófus volt, hanem teológusként, püspökként, újságróként, tanárként ő maga is benne élt a forgatagban, viselője volt a kisebbségi sorsnak.

A sokat emlegetett „kisebbségi sors“ az osztálykülönbségek miatt nem lehetett valamilyen egységes, mindenkire egyformán és ugyanolyan mennyiségben ki-centizett léthelyzet. Éppen ezért a sors „megfilozofálásában“ is alapvető eltérések jelentkeztek. A sors filozófiája híven tükrözi a különböző rétegek, osztályok sorsának alakulását még akkor is, ha egyes osztályok — főleg az elnyomott kisebbségi proletariátus — helyzetének *filozófiai* bemutatására sokkal kisebb lehetőségek nyíltak, mint az osztályok határait egybemosó „erdélyi magyar sors“ hamis gondolatának bölcseleti elemzésére. A sorsok ilyen különbözősége a korabeli magyar filozófiai irodalomban még inkább aláhúzza e probléma központi helyét.

A sorsproblematikából kiinduló számos elágazás közül az egyik az erkölcs felé vezetett. Nem egy filozófiai sorsteória végső kicsengése etikai jellegű volt, az életsorsot determináló társadalmi viszonyokat, az ember viselkedését a *jó* és a *rossz* kategóriáinak felhasználásával ítélte meg. A sors és az etikai látásmód között a kapcsolat világos: a sors lényegében a társadalmi determináltság vetülete. Meghatározottak-e a társadalmi történések vagy sem, s ha determináltak, milyen mértékben azok, mennyire sorsszerűek, van-e és milyen szinten emberi szabadság, amely ellensúlyozza a szükségszerűséget. Ezek azok a fő kérdések, amelyekre a sorselméletek kidolgozói szükségképpen választ adnak. A válaszoktól függően azonban egyben az emberi tettek erkölcsi megítélésének a lehetőségét is megvilágítják, hiszen a meghatározottság—szabadság, vak szükségszerűség és tudatos sorsirányítás közötti korrelációtól függ, milyen mértékben lehet az embert erkölcsileg felelőssé tenni tetteért.

Az alábbiakban a sors és erkölcs ilyen kapcsolatát egyetlen korabeli gondolkodó — Tavasz Sándor — filozófiája révén próbáljuk jellemezni.

Ez alkalommal nem vállalkozhatunk arra, hogy a teljesség igényével mutassuk be Tavasz egész munkásságát, tekintettel arra, hogy most ennek egyetlen vonatkozása — az etikai sorslátás — érdekel. Mivel azonban munkái közül az a kettő, amely leginkább érdemben foglalkozik ezzel a kérdéssel, életpályájának két jól meghatározott pontján van, ebből valamelyest következtetni tudunk az egész pályáivra. Hozzáegíthet azonban az összkép megragadásához, ha előzőleg kijelöljük ezt a két pontot élet-koordinátájában.

Még 1918-ban tanulmányt közöl Schleiermacherről, s a német filozófushoz való viszonyulásában jól felfedezhető későbbi tevékenységének számos eleme: az etika iránti fogékonysága, a vallásos eszméknek filozófiai-logikai gondolatrendszerrel történő alátámasztására irányuló törekvése, kitekintés az egyetemes filozófiai gondolkodásra, kapcsolatteremtés a filozófia nagyjaival. A harmincas évek elején még

harcos antimarxista, akkor írja *A szociális és gazdasági törekvések teológiai-etikai megítélése* című könyvét (1931), ami számunkra a kiinduló-(mély-)pont; filozófiája nagy felületen találkozik az egzisztencializmussal, hazai viszonylatban elsőnek továbbítja — saját személyiségének jegyével — a magyar olvasóközönség felé ezt az eszmeáramlatot; a fasizmus európai előretörésekor elhallgat, a második világháború küszöbén evangéliumi alapon elítéli a fajelméletet — itt jelöljük ki a fejlődésvonal ábrázolásához szükséges második pontot, *Az etika mai kérdései* (1939) című munkájában megfogalmazott etikai sorslátást —, 1940—44 között konzervatív és liberális közéleti ember, 1944-ben aláírja azt az emlékiratot, amely a háborúból való kilépést követeli, s neve Nagy István, Demeter János, Kovács Katona Jenő és más baloldali személyiségek aláírása mellé kerül. A felszabadulás után — elvei fenntartásával — beleépül a népi demokráciába.

*

A szociális és gazdasági törekvések teológiai-etikai megítélése című munkában sajátosan ötvöződik a társadalmi sorsdetermináltság vallásfilozófiai jellemzése a gazdasági viszonyok ugyancsak teológiai, etikai megítélésével. Két homlokegyenest ellentétes valósághoz való viszonyulás ütközik itt össze: egyrészt a determinista—materialista társadalomszemlélet elmélete és gyakorlata, amely szerint a társadalmi meghatározottságot nem lehet ugyan fatális sorssá feszíteni, de mégis a szociális-gazdasági determinánsok együttes hatása adja a történelmi eseményt a tudatos emberi tevékenység aktív közrejátszásával, s ebből kiindulva kell etikailag értékelni az emberi tettet, másrészt a sorsérzés idealista, vallásos értelmezése, amely szerint a sorsdeterminánsok között jelen vannak a társadalmi, gazdasági mozgatók, csakhogy ezek hatását egy „mögöttes”, még lényegesebb sorsmeghatározó — a felsőbbrendű szellemi lény — igazgatja, s e konstellációban jelentkezik a cselekvések moralitása.

Tavaszy egy sarkából kifordított marxista determinizmus-elvvel veszi fel a harcot, amolyan árnyékbokszolást végez. Az ismert marxi alapelv, amely szerint az embereknek előbb enniük, inniük, lakniuk, ruházkodniuk kell, mielőtt politikával, művészettel foglalkozhatnának — Tavaszty prezentálásában így módosul: „A szellem az anyag funkciója”, „a szellemi javakat (a történelmi materialisták) — a jobbik esetben — édes, szentimentális frazeológiának, a rosszabbik esetben pedig — »vénasszonyoknak való ideológiá«-nak nevezik. A munkásnak csak kenyér, ruha és hús kell” (28.). Tehát felébe vágott lesz egy hosszabb mondat; a másik fele: „Ahhoz, hogy politikával... stb. foglalkozzék”, egyszerűen elmarad, s így a szellemi javak létrehozásának anyagi determinánsai helyett megkapjuk azt a „materializmust”, amely nem determinál semmi szellemi, amely lényegében *erkölcsileg* elítélendő magatartás. Ez ellen annak idején Engels is gúnyosan kikelt. „A nyárspolgár materializmuson — írta Engels — nem ért egyebet, mint zabálást, iszákosságot, szem és test kéjelgését, önteltséget, pénzsóvárságot, fősvénységet, profithajhászt és börzeszedélgést, egyszóval mindazokat a szennyes bűnöket, amelyeknek titokban maga is hódol” (Marx—Engels: *Válogatott Művek*. II. 1949. 373.). Ez a jellemzés akarva, nem akarva utólag Tavasztyt is az engelsi kategóriába tartozónak ábrázolja.

A marxista filozófia determinizmusának az a tétele, mely szerint a társadalomban a termelőeszközök fejlődésének van döntő szerepe, a Tavasztytól származó megvilágításban mint a gép uralma az emberen, s mint végső fokon az ember „elgépesítése” jelentkezik. Eszerint a marxizmus vak sorsmeghatározót tételez fel: a gépet mint fő termelési eszközt, a technikát pedig legfőbb, mindent meghatározó okként valóságosan bálványozza. A szocializmus állítólagos gépmádata okozta er-

kölcsi züllés tehát abból ered, hogy „a gépek molochjai alatt elvész az ember, mert elvesznek azok a szellemi-erkölcsi perspektívák, amelyek az embert eddig fölébe emelték minden kézzel csinált alkotásnak, és elvész az emberi szív életöröme, békessége, elvész minden, ami az ember részére az önmaga fölébe való emelkedés lehetőségét biztosította“ (38).

Furcsán hangzik ez az érvelés, hiszen ne feledjük el, a „gépi molochok“ uralma — Tavaszy szerint — nem a kapitalizmusra vonatkozik, amelyben — Chaplin *Modern idők* című filmje a tanú — az ember elgépiesedése az adott korban már súlyos társadalmi problémaként jelentkezett, hanem éppen azokra a szociális viszonyokra, amelyeket a marxista filozófia gyakorlati átültetésével akarnak megvalósítani a dolgozó tömegek.

A marxizmus nyilván nem tagadja, hogy az ember „kézzel csinált alkotásai“ — a gépek — visszahatnak (gyakran negatív értelemben) az emberre. Csakhogy a „gépi sorsdetermináltság“ hatásának a milyensége elsősorban azoktól a társadalmi viszonyoktól függ, amelyek közepette a technika alkalmazása megvalósul. Nem szükségszerű tehát, hogy „elvessen az emberi szív életöröme“, vagy eltűnjenek a „szellemi-erkölcsi perspektívák“. Ez a merev determináltság — a gépesítés és a társadalom szellemi arculata közötti áttételnélküliség — nem veszi figyelembe, hogy a termelésben beállt változások csak a társadalmi viszonyok módosulása révén hatnak az eszmékre, a szellemiségre, a szocialista viszonyok pedig a lehetőségek határain belül igyekeznek kedvező irányba terelni a műszaki forradalom következményeit.

A szociális-gazdasági sorsdetermináltság felé fordulás Tavaszy esetében beszédes tanulsággal jár. Ha magasröptű elmélkedése nem kívánt is széles tömegekhez szólni — hiszen már teológiai jellege miatt is feltételezett valamilyen jártasságot a „hittudomány“ berkeiben —, rádöbbenése mégiscsak a tömegek felé fordította tekintetét. S ez a rádöbbenés sokatmondó: a vallás és a vallás-filozófia szokásos, a *lélekkel* kapcsolatos problémáin túlmenően a tömegeknek a „*testtel*“ összefüggő problémái is vannak. Az adott viszonyok között, amikor a „gazdasági válság“, „áldozati görbék“ kifejezések nap nap után ott szerepeltek nemcsak az újságok címlapjain, de napjában elhangzottak a proletár- vagy szegényparaszt-családok asztalánál is a szűkös ebéd elfogyasztása közben, egyszerűen akkor, amikor a társadalmi valóság az „anyagi sorsmeghatározókra“ hívta fel a figyelmet, még a világ fölé emelkedő teológiai-bölcséleti fejtegetésekben sem lehetett egyszerűen elhallgatni a gazdasági bajokat. Elhallgatni nem lehetett, de — ebből a szemszögből — elméletileg helyesen ábrázolni sem, s a legkevésbé megmutatni a kivezető utat. Ez a tanulság szűrhető le Tavaszy könyvének mai, de a kellő ideológiai felkészültséggel rendelkező akkori olvasója számára is.

*

Az etika mai kérdései című munka mélyebben alapozza meg a sors és morál kapcsolatát. Az etikai determináltság ebben a bemutatásban az isteni *parancs* értelmében jelentkezik: „Mindenféle etikának, mind a filozófiai, mind pedig a teológiai etikának vannak olyan végső és állandóságot jelentő elvei, szabályai és parancsolatai, amelyek felette állanak az idő változásainak s amelyek bármely jelenkorban egyaránt érvényesek“ (4). Adva van tehát az emberek fölött álló erkölcsi értékrend, amely egyszer s mindenkorra érvényes, a szegény halandó kénytelen ennek a kényszernek engedelmeskedni, s így tettei a Nagy Törvénykönyv alapján ítéltetnek meg.

Első látásra úgy tűnik, hogy ebben a valláserkölcsei optikában semmi konkrét helyezkedettség nincs, hiszen a földgolyó bármelyik részén s bármikor mindenkinek ugyanolyan normákhoz kellene alkalmazkodnia. Az etikai princípiumok és a romániai magyarság sorsa eszerint — látszatra — egymással össze nem kapcsolható két kérdés. Tavasz azonban áthidalja azt a látszat-szakadékot, már az értekezés címében is jelzi, hogy az erkölcsen *mai* problémáiról akar írni, tehát a „végső” és „állandó” elvek érvényesülésében valamelyest helyet kapnak a kor követelményei. A jelenkor ugyanis — mint állítja — „az etikában új kérdéseket vet fel”, az erkölcsen „a már ismert etikai kérdésekre új feleletet ad” (3.). Vagyis az Írás általános etikai parancsait a sajátos viszonyok között szeretné nyomon követni. S éppen ezért lehet ezt a teológiai tanulmányt azok közé a filozófiai írások közé sorolni, amelyek az itt élő magyarság élete szempontjából is megvilágítják a szigorúan determinált etikai elvek érvényesülését.

A konkrét társadalmi valóság etikai szükségletei azonban sohasem uralkodnak el, nem kerülnek a fő helyre, az értekezés inkább csak azt szolgálja, hogy az akkori társadalmi-politikai problémák erkölcsi értékelésében az isteni törvény mindenre kiterjedő jellegét — tehát maiságát (vagyis: „akkoriságát”) — igazolja.

Ez a jellemzés ugyanakkor általános értékítéletet is ad erről a filozófiai eszmefuttatásról, amely vallás-apologetikus jellege miatt a maga egészében nem kerülhetett azok közé a bölcseleti tanulmányok közé, amelyek a társadalmi hatásuk tekintetében ebben a korban helyes irányba terelték volna a magyarság tömegeinek gondolkodását.

Az elhibázott probléma-beállítás ellenére is találunk azonban benne néhány helyes állásfoglalást. A teológia fegyverével ugyanis néha olyan, politikai és ideológiai szempontból káros elméletekkel lehetett hadat viselni, amelyeket a marxista filozófia alapján álló kommunista párt, a haladó értelmiségiek is keményen támadtak. Ugyanazon ellenfélnek különböző irányból ért támadása ez, amikor is nem annyira a *támadási alapot*, hanem a *támadást magát* értékeljük, még akkor is, ha a támadást indokoló érvek tekintetében erős fenntartásaink vannak.

Konkretizáljunk: Tavasz elítélő véleményt mond a fasiszta fajelméletről, a faji okokkal indokolt nemzeti elnyomásról. A fajiságot teológiailag elemző munka a teremtéelméletet, a bűnbeesés bibliai regéjét tanúnak idézve vizsgálja a kérdést. És ez természetes, hiszen a játékszabályok szerint nem szabad átlépnie bizonyos „kört”. (Ne feledjük el, a könyv a *Dolgozatok a református teológiai tudomány köréből* című sorozatban jelent meg. Ennek ellenére mégis gyakran oda sújt, ahova kell. Így, ha elvonatkoztatunk a fegyvertől, attól, hogy *milyen* pallossal hadakozik, az „odasújtást” magát a fasiszmus elleni állásfoglalásként pozitívan értékelhetjük.)

A sors ebben a teológiai keretben az *elrendelés* értelmében nehezedik a haladó vállára. A teremtés misztikus aktusával kijelöltetett az ember helye a világban. Csakhogy a teremtés — folytatódik a levezetés — nem terjedt ki a faji különbségekre, az Isten csak *egy* vérközösséget teremtett. „A fajok közötti különbség tehát nem a teremtés rendjéből következik, hanem a bűnbeesésből” (10.). Az Isten akaratát természetesen a fajiság is tükrözi, de a fajiságban jelentkező sokféleségnek — ugyancsak Isten rendelése szerint — az *egységhez*, nem pedig a faji alá- és fölérendeléshez kell vezetnie.

Látható, ez az eszmei rendszer nélküli a tudományosságot. Az emberek közötti különbözőség okát például a Babel tornyának építéskor bekövetkezett „incidens”-ben jelöli meg. Ez a darwinizmust, az *ember kialakulásának tudományos magyarázatát* semmibe vevő felfogás mégis szembefordul — a teremtő sorselrendező képessége alapján — az ugyancsak hamis, áltudományos fajelmélettel. Márpedig ez

1939-ben politikai tettnek is számított, s Tavaszyt akarva, nem akarva a baloldal vezette antifasiszták mellé állította. És ez nem volt egyedülálló jelenség. Az alapvetően ellentétes világnézeti megalapozás ugyanis nem zárja ki a találkozást, az együttműködést mindazok között, akik a humanizmus jelszavával lépnek fel. Tavaszynek az emberiség sorsát felülről irányító istenségre és az erkölcsösség maiságára vonatkozó elmélete alkalmas volt ilyen humanista eszmék terjesztésére. Az isteni sorselrendelés vallás erkölcsi tézise fordult tehát szembe a legerkölcstelenebb ideológiai-politikai formulával, a sorszerűséget faji alapon kereső fasiszta rasszizmussal. Mindez Tavaszy életútjának a szempontjából egyáltalán nem lényegtelen, hiszen azt jelzi, hogy a harmincas évek elején még harcos antimarxista gondolkodó az évtized végén már olyan eszméket vall, amelyek a legkövetkezetesebb antifasiszták — a marxisták — hangjával összecsengenek.

Tavaszy koncepciójában a valamelyik nemzethez való tartozás is az isteni teremtés sors-döntésének eredménye, „mi, népi, nemzeti vonatkozásban magyarok vagyunk, mert Isten magyarokká teremtett, tehát nem is lehetünk mások, mint magyarok, mert Isten teremtő akarata nagyobb és előbbrevaló is, mint az emberi akarat“ (18.). A magyarság vállalása tehát ránk mért sors, nem tehetünk ellene, Isten akarata elleni lázadás lenne nem vállalni. Ezt az Istentől származtatott nemzetiségi sorsot a teológus-filozófus nyilván alárendeli Isten másik, még fontosabb rendelkezésének, a keresztyéni hivatásnak, de ebbe a nagy, egységesnek elképzelt Istenországba a honpolgárság megszerzéséhez minden nemzeti kizárólagosság feladására van szükség.

Az objektív idealista társadalomszemlélet determinizmusának egyik jellemzője az, hogy a szubjektumon kívüli tényezőkben keresi az emberek életmeghatározóit. Éppen ezért lehet belőle igazságmagot kihámozni, hiszen ténylegesen az egyén akaratától független az a társadalmi helyzet, amelybe mindenki beleszületik. Maga a *meghatározottság* tehát tény, viszont a determináltság *eredete* tekintetében a materialista és idealista történelemszemlélet szemben áll egymással.

Ha ma egybevetjük Tavaszy „Istentől ránk mért sors“-téziséét a romániai magyarság mai szocialista nemzetiségi tudatával, megállapíthatjuk, hogy mindkettőben jelen van a determináltság igenlése. — Romániai magyarnak születtünk, romániai magyarként kell élnünk, vállalva sorsunkat. — A determináltság milyensége, forrása és a sorsvállalás finalitása tekintetében azonban az összeegyeztethetlenségig fokozódik a különbség.

*

Tavaszy két világháború közötti bölcséleti munkássága, a romániai magyarság sorsának filozófiai-etikai megértésére irányuló törekvése — tanulságos. Életpályája az eszmei ellenségtől a társadalmi determináltságot bizonyos mértékben megragadó, lojális idealista polgári gondolkodó felé vezet, aki felháborodással fordul szembe a fasiszmussal, de jórészt megmarad a „gondolati“ antifasizmus — a fasiszta *eszmék* vallásbölcséleti leleplezése — szintjén anélkül, hogy tevékenyen próbálta volna meggátolni a fasiszmus hazai előretörését.

Tavaszy egész tevékenysége azt bizonyítja, hogy egzisztencialista-vallásos-etikai megközelítésben a reális sorshelyzetnek legfeljebb csak egyes oldalait lehet megérteni.